Keizerin Theophano

Petty Bange

Duizend jaar geleden stierf, amper 34 jaar oud, in de buurt van Nijmegen, keizerin Theophano (957?-991). Die gebeurtenis is slechts hier en daar herdacht.
Dr. Petty Bange, universitair docente middeleeuwse geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, zet in dit artikel, een bewerking van haar lezing op 28 mei j.l. voor de vereniging Numaga, het leven en de betekenis van deze vorstin uit den vreemde uiteen.

Afbeelding van Theophano

In zijn roman *Die Kaiserin Theophano* schrijft Henry Benrath over de vorstin: '*We verbleven enige tijd in Nijmegen, waar ik van hield. Hoe wijds zijn deze landschappen ... hoe koninklijk de Rijn in zijn brede stromen ... hoe rustgevend de oplichtende horizonten onder zilveren wolkenlagen, die van het Friese meer overdreven ... Zij hielpen me vaak de zwaarmoedigheid te overwinnen die mij overvallen had ... Ik verruilde Nijmegen niet graag voor Keulen*'.
Volgens hem was Nijmegen dus een geliefde verblijfplaats voor de keizerin; daar in de buurt, in het Reichswald, werd in 980 de langverwachte zoon Otto geboren, daar in de buurt ook stierf zij op 15 juni 991.
Ook in het handboek van Gosses-Post vinden we een dergelijke vermelding:
'*Zijn moeder (van Otto III), de Griekse prinses Theophano, verbleef vaak en bij voorkeur op de Nijmeegse palts, waar zij ook gestorven is ...*'.[1]

Het gaat hier over de 'Griekse prinses' Theophano, die op veertien- of vijftienjarige leeftijd, we weten het niet precies, haar leven in Constantinopel verruilde voor dat aan het steeds reizende hof van de Duitse keizers. Zij was de eerste en enige 'Griekse keizerin' in het westen. Na de dood van haar man in 983 was zij nog acht jaar regentes was voor haar kleine zoontje. Maar de namen van haar ouders zijn niet bekend, en wat we van haar weten komt doorgaans alleen uit indirecte getuigenissen.
Haar dood, 1000 jaar geleden, is aanleiding geweest voor diverse herdenkingen. Zo werd in Keulen een tentoonstelling gehouden onder de titel 'Vor dem Jahr 1000. Abendländische Buchkunst zur Zeit der Kaiserin Theophanu'. Daarnaast werden twee omvangrijke banden met artikelen uitgegeven. In mei 1991 werd op kasteel Hernen een tweedaags symposium gehouden onder de titel 'Keizerin Theophano (+991). Byzantium en het Westen 950-1050'.

In dit artikel zal de rol van Theophano als echtgenote, moeder, keizerin en regentes centraal staan.

Voorgeschiedenis

Om de situatie goed te kunnen beoordelen, met name de relaties tussen oost en west in de tweede helft van de tiende eeuw, is het noodzakelijk eerst een eind terug te gaan in de geschiedenis.
Nadat al eerder het Romeinse rijk in twee afzonderlijke delen, met elk een eigen keizer, was uiteengevallen, verdween in 476 de keizertitel in het westen geheel en al. De laatste keizer Romulus Augustulus werd door een van zijn Germaanse legeraanvoerders afgezet. Zo bleef alleen in het oosten het keizerrijk bestaan, totdat in het jaar 800 paus Leo III de Frankische koning Karel de Grote in Rome tot keizer kroonde, een belangrijke historische gebeurtenis. De historici zijn het er nog steeds niet over eens, wie het initiatief tot deze daad heeft genomen, de paus zelf of Karolingische hofkringen, i.c. Karels naaste raadgever Alcuinus. Hoe dit ook zij, en het is hier niet de plaats daar nader op in te gaan, er was een situatie geschapen die grond gaf voor de nodige discussie.

De zogenaamde 'middeleeuwse rijksidee' ging ervan uit, dat er maar één rijk en dus ook maar één keizer kon bestaan in het avondland. Karel de Grote werd dus door zijn 'ambtscollega's' in het oosten als een soort usurpator beschouwd van (een gedeelte van) de macht van Byzantium. De rechtvaardiging die men echter in West-Europa kon geven was, dat er in Constantinopel op dat moment 'slechts' een keizerin op de troon zat.[2] Karels raadgever Alcuin formuleerde dat als volgt in een brief aan de koning: '*Er*

Ivoren boekomslag (ca. 972 of 982/983) met een reliëf van Christus, Otto II en Theophano

zijn drie machtige personen op aarde: paus Leo III, de Byzantijnse keizer en Karel zelf. De Byzantijnse kroon is vacant, op Karel rust nu de taak de belangen van de kerk te behartigen'.[3]
In Byzantium zag men op den duur toch wel in, dat de bestuurder van een zo groot en machtig rijk als Karel de Grote de keizertitel niet ten onrechte droeg. In 812 werd dan ook het keizerschap van Karel de Grote erkend door de Byzantijnse keizer Michael I.

Na Karel de Grote kwamen er nog een aantal keizers uit de familie der Karolingen op de troon, totdat de keizertitel verdween aan het eind van de negende eeuw. Concreet betekende dit, dat geen van de Frankische koningen na hun keuze de moeite nam naar Rome te gaan om zich door de paus te laten kronen. Want dat was sinds 800 de enige manier om keizer te worden, hoezeer sommigen dat betreurd zullen hebben vanwege de afhankelijkheid van de paus die dit impliceerde.
Het Karolingische rijk was toen al uiteen gevallen in een Oost- en een West-Frankisch rijk, bij de verdelingsverdragen van Verdun (843) en Meersen (870).

De Ottonen

De keizeridee bleef ondergronds nog wel levend, totdat in 955 de Oost-Frankische of Duitse koning Otto I, later de Grote, na zijn overwinning op de Magyaren in de slag op het Lechfeld door zijn soldaten spontaan tot keizer werd uitgeroepen. Het zou echter nog tot 962 duren voordat hij in Rome bij paus Johannes XII de keizerkroon ging halen. Het keizerschap was zodoende in het westen hersteld en zou tot in het begin van de twintigste eeuw blijven bestaan.

De byzantinoloog Ohnsorge formuleerde dit als volgt: '*In het westelijk keizerschap heeft het avondland de weg gevonden zich van de aanspraak op wereldheerschappij van Byzantium te emanciperen*'. Dit mag waar zijn, maar feitelijk betekende het wel, dat men in het westen ernstig rekening hield met moeilijkheden met Byzantium, vanwege deze nieuwe 'usurpatie'. In Italië bevonden zich nog steeds Byzantijnse bezittingen en daar zouden wel eens schermutselingen kunnen optreden.
In die zin is het begrijpelijk, dat Otto I de relatie met Byzantium wilde normaliseren en streefde naar de erkenning van zijn keizerschap door de heersers in Constantinopel. Een bijgedachte zou geweest kunnen zijn, dat de Byzantijnse gebiedsdelen in Italië wellicht een bruidsschat zouden kunnen zijn van een bruid voor zijn zoon Otto (II).

De gezantschappen van keizer Otto

In 960, dus nog vóór Otto's officiële keizerkroning, ging er een gezantschap naar Constantinopel onder leiding van bisschop Liutprand van Cremona. Otto wilde van keizer Romanos de erkenning van zijn eigen keizerschap, en hij streefde van het begin af aan naar een goede relatie met zijn ambtgenoot.[4] Dit eerste gezantschap kon echter op weinig concrete resultaten bogen.
In 967 was de situatie omgekeerd. Er ver-

scheen in Ravenna een gezantschap van keizer Nikephoros, die sinds 963 de macht van Romanos had overgenomen en met diens weduwe gehuwd was. Doel van dit gezantschap was het sluiten van een bondgenootschap met Otto tegen de gezamenlijke vijand in Zuid-Italië, de Saracenen. Ook hieruit resulteerde niets omdat Nikephoros te hoge eisen stelde voor een samenwerking.

Na deze twee min of meer mislukte contacten, wanhoopte Otto er toch niet aan een vrouw voor zijn zoon te kunnen krijgen in Byzantium. Hij zocht opnieuw erkenning voor zijn eigen keizerschap in zijn vraag om de hand van Anna, de dochter van de in 963 overleden keizer Romanos. Maar alweer liep een en ander op niets uit.

Om enigszins tegemoet te komen aan de Byzantijnse situatie voerde Otto I de (Byzantijnse) titel *coimperator* in, en in 967 werd zijn zoon Otto II door paus Johannes XIII tot medekeizer gekroond. Met deze titel, c.q. functie zou hij aantrekkelijker kunnen zijn voor een Byzantijnse prinses.
Dus probeerde bisschop Liutprand van Cremona in 968 nog eens een bruid te krijgen. Deze reis, waarvan hij zelf verslag deed in zijn *Legatio* mislukte ondermeer doordat de bisschop weinig tact ten toon spreidde in zijn omgang met de Byzantijnse waardigheidsbekleders. Zo schreef hij bijvoorbeeld: '*Op de vierde juni zijn we naar Constantinopel gekomen en U (= keizer Otto) tot smaad met oneer ontvangen en schandelijk behandeld. Men sloot ons in in een weliswaar groot paleis, dat noch tegen kou, noch tegen hitte beschermde. Bewapende krijgers werden als wachters opgesteld ... Bovendien was de Griekse wijn ongenietbaar, omdat men er pek, hars en gips in stopt. - Op 7 juni, Pinksteren, werd ik voor Nikephoros gebracht, een merkwaardige figuur, dwergachtig, met een dik hoofd en oogjes als een mol, misvormd door een korte, brede, halfgrijze baard, lelijk door een lange hals. Lang dik haar gaf hem een varkenskop, zijn huidskleur leek op die van een Ethiopiër; iemand die men rond middernacht niet tegen zou willen komen.*'

Uit dit citaat blijkt - hoewel Liutprand waarschijnlijk bewust overdreven heeft - hoe groot de culturele kloof was tussen Oost en West. En de bisschop van Cremona was zeker niet de geschikte persoon om deze kloof te overbruggen. Men kan zich dan ook met recht afvragen of keizer Otto er verstandig aan deed, zich voor de tweede maal van deze gezant te bedienen.
Onnodig te zeggen, dat ook deze legatie op niets uitliep.

De situatie veranderde echter, toen Nikephoros in 969 vermoord werd door een van zijn eigen generaals, Johannes Tzimiskes, die daarna zelf de troon besteeg. Otto, die in Zuid-Italië nog steeds de Byzantijnse gebieden in de gaten hield, brak in 970 zijn veldtocht af. Dat gebeurde wellicht omdat hij van de nieuwe Byzantijnse keizer eindelijk de zo lang gewenste erkenning voor zijn eigen keizerschap kreeg.
Door deze troonswisseling kreeg Otto weer moed om nog eens een gezantschap naar Constantinopel te sturen. Maar dit keer niet meer onder leiding van Liutprand van Cremona! In 971 vertrok de aartsbisschop van Keulen, Gero, naar het oosten.

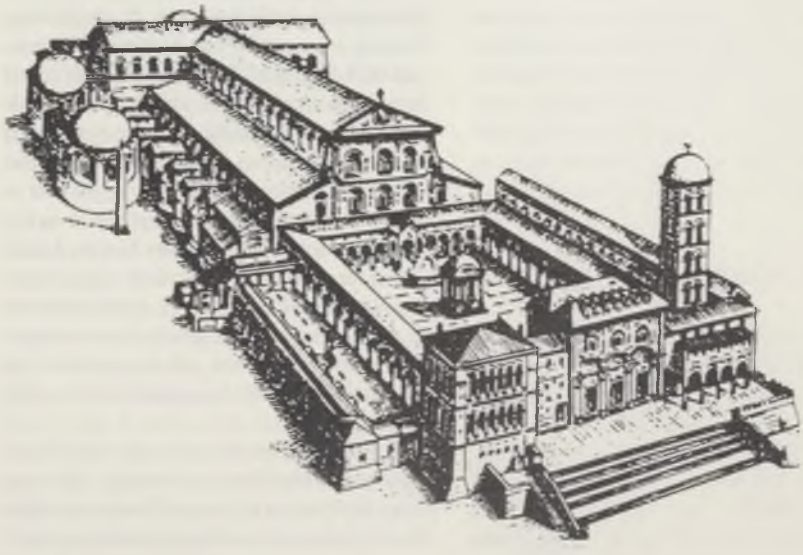
Prinses Theophano

De onderhandelingen van Gero hadden als resultaat, dat Johannes Tzimiskes zijn eigen nicht Theophano meegaf als bruid voor Otto II. Deze nam met haar genoegen ofschoon Thietmar van Merseburg in zijn kroniek vermeldde, dat er in brede kringen ontevredenheid heerste over dit huwelijk [5]: '*Deze (Joh. Tz.) stuurde onze keizer direct met prachtige geschenken en een uitgelezen gevolg niet het verlangde meisje (virginem desideratam) maar zijn eigen nicht Theophano over zee ... Wel waren er mannen die deze verbintenis bij de keizer wilden verhinderen en aanbevolen haar naar huis terug te sturen. Maar hij gaf haar, zonder hun gehoor te schenken, met toestemming van alle vorsten van Italië en Duitsland aan zijn zoon tot vrouw.*'

Een afwijzen van de bruid zou een grote belediging voor Byzantium zijn geweest en Otto wilde beslist de herstelde relatie niet opnieuw verstoren.
Waarom gaf Thietmar echter aan, dat er ontevredenheid bestond over de persoon van Theophano? De eerste en waarschijnlijk voornaamste reden daarvoor zal zijn geweest, dat zij geen 'porphyrogenita' was, dat wil zeggen een in de purperen kamer van het paleis in Constantinopel geborene, een dochter van een regerende keizer, wiens vrouw als enige recht had haar kinderen daar te baren. Het was echter in het Byzantijnse rijk - en ik neem aan, dat Otto dat kon weten - niet toegestaan, purpergeborene prinsessen uit te huwelijken aan buitenlandse vorsten.
Daar kwam als tweede punt bij, dat de nieuwe keizer (of usurpator, zoals sommigen hem zeker zullen hebben genoemd) waarschijnlijk graag iemand uit zijn eigen familiekring naar de Duitse keizer wilde sturen, om zo de banden met hem nauwer te kunnen aanhalen.

En zo maakte dan Theophano met een groot gevolg de lange reis per schip van Constantinopel naar Zuid-Italië, waar in Benevento bisschop Diederik van Metz, de voornaamste raadgever van de keizer in die dagen, haar kwam ophalen om haar naar Rome te brengen.
Daar trad zij op 14 april 972 in het huwelijk met Otto II. Paus Johannes XIII zegende het in in de St.Pieterskerk en Theophano werd tevens tot keizerin gekroond.

Maar wie was eigenlijk deze Theophano?
Het is opmerkelijk, dat zij in de officiële huwelijksoorkonde slechts wordt aangeduid als nicht van keizer Johannes Tzimiskes (*Theophanu Iohannis Constantinopolitani imperatoris neptim clarissimam*). Toch is G.Wolf van mening, dat zij zeer illustere ouders had.[6] Betekende dit dat de opstellers

De oude St. Pieter in Rome

van de oorkonde niet wisten wie haar ouders waren? Hoewel dat in de historiografie wel wordt gesuggereerd, lijkt me dat erg onwaarschijnlijk. Immers, Theophano zelf had hen daarover kunnen inlichten. Veeleer is het zo, dat haar ouders niet belangrijk genoeg waren om vermeld te worden in deze oorkonde, en dat daarom alleen haar relatie met de regerende keizer genoemd wordt.
Daarop zou ook de benaming *clarissimam* kunnen wijzen. In Byzantium bestond de adel namelijk uit vier klassen: *gloriosi*, *illustres*, *spectabiles* en *clarissimi*; Theophanu behoorde zodoende tot de lage adel.[7]

Uit andere bronnen uit deze periode worden we ook niet veel wijzer. Ik wijs op enige vermeldingen. 'Een meisje van koninklijk bloed'; 'Theophanu uit Griekse adel'; 'de Griekse Theophanu uit Constantinopel'; 'een illustere Griekse, naaste familie van de keizer'; 'er kwam voor Otto een keizerin uit Constantinopel'; Theophanu werd door de keizer uit Griekenland gestuurd'; 'een nicht van keizer Johannes van Constantinopel'.

Keizerin Theophano

Bij gelegenheid van het huwelijk werd een oorkonde uitgegeven - waar later een pronkexemplaar van werd gemaakt, geschreven met gouden letters op purper perkament, dat bovendien werd beschilderd met motieven naar voorbeeld van Byzantijnse zijden stoffen- waarin beschreven stond welke goederen Otto aan zijn bruid overdroeg.
'*... bepaalde bezittingen binnen de Italiaanse grenzen zowel als in onze gebiedsdelen ten noorden van de Alpen door ons zijn geschonken, die ze zal behouden en in eeuwigdurend recht in bezit zal hebben, namelijk Istrië, een provincie van Italië, met de graafschap Pescara, ten noorden van de Alpen de provincies Walcheren, Wichelen met de abdij Nijvel ter grootte van 14000 daartoe behorende hoeven; ook onze keizerlijke hoeven, passend bij onze eigen majesteit, Boppard, Tiel, Herford, Tilleda, Nordhausen ... in haar eigendom en haar beschikkingsmacht overgebracht en toegewezen, samen met burchten, huizen, knechten en meiden, gebieden, velden, wijnbergen, weiden, bossen, zover als ze zich uitstrekken in de vlakten als in het gebergte, met waterlopen, molens, visvijvers, alle dingen die tot de genoemde hoeven of provincies of de abdij horen.*'
Twee jaar later, in een oorkonde van 974, uitgegeven in Mühlhausen, kwamen daar nog enige bezittingen bij, zodat Theophano uitgestrekte gebieden tot haar beschikking had.
Wat bracht zij zelf mee als bruidsschat voor haar bruidegom?
Daar zijn helaas geen precieze gegevens over, maar haar *dos* bestond waarschijnlijk uit allerlei kostbare voorwerpen, goud, sieraden, edelstenen, toiletartikelen, vaatwerk, stoffen en Byzantijns emaille. Het pronkexemplaar van de huwelijksoorkonde had, zoals hierboven vermeld, als achtergrond een patroon van Oost-Romeinse zijde. Later werden in de omgeving van Theophano's kinderen Oost-Romeinse kunstwerken aangetroffen.
Daarnaast, zeker niet minder belangrijk, bracht zij ook relieken van heiligen mee uit het oosten, onder andere die van St.Pantaleon, voor wie zij in Keulen een kerk liet bouwen. Later zou zij, op eigen verzoek, in deze kerk begraven worden.
Het is niet onmogelijk, dat er ook Byzantijnse kunstenaars, beeldhouwers, architecten, goudsmeden, met haar mee zijn gekomen, maar daar zijn evenmin nadere gegevens over bekend. Zeker is wel, dat door haar komst naar het westen de culturele uitwisseling - met name van oost naar west - een wat hogere vlucht heeft genomen, al hebben we ook hier geen meetbare informatie over.
Belangrijk waren ook de niet-materiële voordelen die Theophano bracht. In haar persoon lag de garantie voor de vrede die nu heerste tussen het Duitse keizerrijk en Byzantium.

In 973, na de dood van zijn vader, werd Otto alleenheerser. Uit de oorkonden blijkt aanvankelijk nog een grote invloed van zijn moeder Adelheid, de tweede vrouw van Otto I, maar dat verandert al spoedig.[8] Op de rijksdag te Worms die belegd werd kort na het overlijden van Otto de Grote, zodat de rijksvorsten hun steun konden betuigen aan de nieuwe keizer, werd Theophano *coimperatrix* gemaakt. Dat was heel uitzonderlijk. Zij is de enige Duitse keizerin geweest, die deze titel heeft gekregen.
In de al genoemde schenkingsoorkonde die op 29 april 974 in Mühlhausen werd uitgegeven, komt haar nieuwe titel voor het eerst voor: '*coimperatrix augusta necnon imperii regnorumque consors*'.
'*... onze geliefde echtgenote Theophano, medekeizerin, deelgenote van het rijk en de koninkrijken ... steden en hoeven ... en alle plaatsen die daarbij horen, d.i. Eschwege, Frieda, Mühlhausen, Tutinsoda, Schlotheim in Thüringen ... ook dit met personeel van beiderlei kunne en bijbehorend gecultiveerd en ongecultiveerd land, weiden, bossen, waterlopen, visvijvers etcetera.*'

Door deze nieuwe schenking, twee jaar na het huwelijk, werd de positie van Theophano verder verstevigd. Daar kwam nog bij dat zij

door haar man werd aangewezen als regentes voor hun - overigens dan nog niet geboren - zoon.
Keizerin-moeder Adelheid verdween in 976 voorlopig van het toneel. Zij werd door haar zoon benoemd tot regentes in Venetië, zodat zij in Italië orde op zaken kon stellen. Dat was overigens geen slechte keuze, want vóór haar huwelijk met Otto I was zij getrouwd geweest met de koning van Italië Lotharius. Henry Benrath suggereert in zijn roman, dat de relatie tussen Theophano en Otto II aanvankelijk heel goed geweest is, maar dat er de laatste jaren van hun huwelijk een zekere verwijdering optrad. Het is niet duidelijk waar hij zijn mening op baseert en ik denk dan ook, dat we een dergelijke conclusie niet mogen trekken. Het is overigens opmerkelijk - maar daar zou ik geen gevolgtrekkingen aan willen verbinden - dat het eerste kind van het echtpaar pas vijf jaar na de huwelijksvoltrekking, in 977, werd geboren: het was een dochter, die naar haar grootmoeder Adelheid werd genoemd. Een jaar later werd dochter Sofia geboren en weer een jaar later dochter Mathilde.[9]
Uiteindelijk werd in 980 de langverwachte troonopvolger geboren, in het Reichswald dichtbij de palts Nijmegen. Het is denkbaar, dat de keizerin daarheen op weg was, maar onderweg door de geboorte overvallen werd. Anderzijds is het ook heel goed mogelijk, dat zij op weg was naar een van de kloosters op haar eigen grondgebied (Nijvel bijvoorbeeld) omdat haar drie dochters ook in een klooster werden geboren.

Keizer Otto III, die regeerde van zijn 14e tot 21e jaar, toen hij stierf.

Hoe de relatie van Theophano met haar echtgenoot werkelijk is geweest, kunnen we niet achterhalen. Uit het feit, dat hun vier kinderen kort na elkaar geboren worden, wordt wel afgeleid dat de echtelieden elkaar in die periode zeer na stonden.[10]
Ook over haar relaties met haar schoonmoeder Adelheid is de nodige speculatie ontstaan. Deze werd gevoed door het gegeven, dat Adelheid na een jaar zelden meer meeoorkondde en dat ze al spoedig naar Italië werd gestuurd, al wordt dan als motief opgegeven, dat zij daar orde op zaken moest gaan stellen. Theophano zou Adelheid met name verwijten, dat zij zich veel te veel door de geestelijken uit haar omgeving liet beïnvloeden, met name door abt Odilo van Cluny. Bovendien mogen we er wel met enige zekerheid van uit gaan, dat beide vrouwen zeer intelligent waren en dat dat de nodige wrijving kon opleveren.

De politieke situatie

Ofschoon er na de dood van Otto I in 973 geen opvolgingsproblemen zijn geweest, waren toch niet alle rijksgroten zonder meer bereid hun eigen aanspraken op de keizerskroon op te geven. Vooral hertog Hendrik II van Beieren, een neef van Otto II, kwam regelmatig in opstand en zou ook na de dood van Otto II nog regelmatig van zich laten horen. Uiteindelijk kwam het hertogdom toe aan Otto's gelijknamige neef, de zoon van zijn halfbroer Liudolf (uit het eerste huwelijk van zijn vader).
Deze Otto, de aartskanselier bisschop Willigis van Mainz, en Theophano waren de voornaamste raadgevers van de keizer in deze periode.

Maar niet alleen in Duitsland zelf was de aanwezigheid van Otto vereist. In 980 deed de paus een beroep op hem vanwege problemen in Italië, onder andere door de dreiging van de Saracenen in het zuiden.
De keizer begaf zich, met Theophano en hun pasgeboren zoontje naar Italië en hield in 981 samen met de paus een synode. In 982 liet hij zich, en dat was een bewuste provocatie tegenover Byzantium, in Tarente, een oost-Romeinse bezitting, uitroepen tot *imperator Romanorum augustus*; zijn vader, en ook zelfs Karel de Grote hadden zich nooit *imperator Romanorum* genoemd.
Dit alles kon echter niet verhinderen, dat Otto in datzelfde jaar een verpletterende nederlaag leed tegen de Saracenen bij Cap Colone in Zuid-Italië. In zijn boek schrijft Henry Benrath, dat Theophano haar man deze tocht zou hebben afgeraden; we bezitten echter te weinig bronnen om deze conclusie te kunnen trekken.

Alpertus van Metz is in zijn *Fragmentum de Deoderico primo episcopo Mettensi* heel pertinent in zijn oordeel, maar dat is niet zo verwonderlijk omdat hij over de bisschop van Metz schreef en deze een verklaard tegenstander was van keizerin Theophano: '*Daar (in Calabrië) is hij (Otto II) onberaden en al te snel ... de strijd aangegaan ... en zelfs niet één man heeft het overleefd. - Toen het gerucht hiervan koningin Theophano, die door de keizer in Rossano achtergelaten was, ter ore was gekomen, begon zij onmiddellijk in onbeschaamde taal, grillig als vrouwen zijn, haar landgenoten - zij was immers een Griekse - hemelhoog te prijzen; met de grofste smaadwoorden wist ze het zo te draaien dat de ongelukkige afloop van de strijd de keizer onteerde, die, zei ze, vaak om zijn grote dapperheid was geprezen, maar nu zo gemakkelijk door haar landgenoten was verslagen. Toen bisschop Diederik de schampere woorden van de koningin hoorde, ontstak hij in grote woede tegen haar.*'[11]

Na deze grote nederlaag begaf de keizer zich weer naar Rome, alwaar hij zijn zoontje tot koning liet kiezen door Duitse en Italiaanse getrouwen samen. Zo werd voor hem de weg vrijgemaakt voor het keizerschap. Daarna werd Otto III naar Aken gebracht om daar, traditioneel, tot koning gekroond te worden. Theophano bleef bij haar man achter, die niet lang daarna, in december 983, plotseling overleed, waarschijnlijk aan malaria.
Zo deed zich het wrange feit voor, dat toen Otto III met kerstmis in Aken tot koning werd gekroond, hij zonder het te weten al regerend vorst was, zij het dat hij tot zijn meerderjarigheid nog een regent(es) nodig had.

Theophano regentes

Voor Theophano was de dood van haar man een diepingrijpende gebeurtenis, en niet alleen op het emotionele vlak, al legde Thietmar van Merseburg juist hier de nadruk op: '*In het jaar 984 na de vleeswording van de Heer begaf zich de vrouwe keizerin Theophano, de moeder van de derde en helaas laatste keizer van de Ottonen, zwaar getroffen door het onlangs geleden vreselijke verlies en*

LITERATUUR

H. Benrath, *Die Kaiserin Theophano* (Stuttgart 1940). In 1991 is een nieuwe druk verschenen.

K. Ciggaar, 'The empress Theophano (972-991): political and cultural implications of her presence in Western Europe in particular for the county of Holland' in: V. v. Aalst en K.N. Ciggaar (ed.), *Byzantium and the Low Countries in the Tenth Century* (Hernen 1985).

A. von Euw, P. Schreiner (ed.), *Kaiserin Theophano. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrtift des Kolner Schutgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin*, 2 delen (Keulen 1991).

H. Fussbroich, *Theophanu. Die Griechin auf dem deutschen Kaiserthron* (Keulen 1991).

K. Leyser, *Medieval Germany and its Neighbours 900-1250* (Londen 1982); 5. The Tenth Century in Byzantine-Western Relationships, 103-137.

W. Ohnsorge, 'die Heirat Kaiser Ottos II. mit der Byzantinerin Theophano' in: idem, *Ost-Rom und der Westen. Gesammelte Aufsatze zur Geschichte der byzantinisch-abendlandischen Beziehungen und des Kaisertums* (Darmstadt 1983).

door de scheiding van haar enige zoon, naar keizerin Adelheid in de stad Pavia, werd diepbewogen ontvangen en vond liefdevolle troost.'

Al is deze laatste zinsnede wellicht wat te pregnant geformuleerd, gezien de niet al te hartelijke verhouding tussen beide vorstinnen, toch lijkt het zo te zijn, dat Theophano in deze moeilijke situatie steun zocht bij haar schoonmoeder, die toch nog steeds een machtige vrouw was. Bovendien was zij, wat Thietmar ook zegt, zeer angstig over het lot van haar zoontje.
Dat die angst niet onterecht was, bleek al spoedig. Hertog Hendrik II van Beieren, die zijn machtsaanspraken nog steeds niet had opgegeven, claimde als naaste mannelijke verwant (Otto's neef en naamgenoot was na de slag van Cap Colone overleden) de voogdij over het driejarige jongetje en ontvoerde het om zijn eisen kracht bij te zetten. Aartskanselier Willigis, aan wie de zorg voor Otto was toevertrouwd, toen hij naar Aken werd gestuurd voor zijn kroning, riep beide keizerinnen terug naar Duitsland.

Lang had Hendrik echter geen plezier van zijn daad. Hoewel hij zich door een aantal trouwe aanhangers tot koning liet uitroepen kreeg hij op de landdag te Mainz, die in 984 werd bijeengeroepen, te weinig aanhang onder de andere landsvorsten en aristocraten om zich te kunnen handhaven. Op een voor hem vernederende manier moest hij de kleine Otto aan zijn moeder gaan terugbrengen. Als voogd was Hendrik dus volledig uitgeschakeld.
Het zijn nu Theophano en Adelheid die samen de leiding over het rijk krijgen. In 984 werd de eerste oorkonde uitgegeven op naam van Otto III. Theophano intervenieerde daarbij en dat zou nog herhaaldelijk gebeuren, omdat Otto nu eenmaal nog niet meerderjarig was.

In 985 deed zich een soortgelijke situatie voor als in 976: Adelheid trok zich, als koningin van Italië, terug naar Venetië. Kennelijk begreep zij ook zelf, dat er voor twee keizerinnen geen plaats was aan het hof. Samen met aartskanselier Willigis en kanselier Hildebald van Worms had Theophano de touwtjes stevig in handen.
Hoewel het moeilijk zo niet onmogelijk is na te gaan in hoeverre Theophano zelf beslissingen nam en in hoeverre zij zich liet beraden, is men het er in de moderne historiografie in grote lijnen over eens, dat zij wel degelijk een zekere politieke begaafdheid bezat.

De door Theophano gestichte kerk van St. Pantaleon in Keulen, waar zij in 991 werd begraven.

klio
nummer 10/91
pagina's 8 en 9

Theophano's politiek inzicht, of misschien moeten we van instinct spreken, bleek duidelijk uit haar houding ten aanzien van de conflicten die zich aan de westgrenzen van het rijk afspeelden en die Otto II destijds ook al het leven zuur hadden gemaakt. Zozeer zelfs, dat hij in 978, samen met Theophano die toen zwanger was, moest vluchten uit Aken, omdat de Franse koning naar die stad optrok. Het waren met name de Karolingen op de Franse troon en hun rivalen de Lotharingse hertogen, die de grenzen bedreigden.
Vanwege diverse familiebanden en aangetrouwde relaties was de toestand verre van overzichtelijk. Het getuigt van een zekere voorzichtigheid en ook gewiekstheid, dat Theophano kans zag tussen de verschillende partijen heen en weer te laveren: ze gaf de een wat toe en beloofde de ander ook wat, en omgekeerd.

Ook zag zij in, dat zij, om de keizerskroon voor haar zoon veilig te stellen, een reis naar Rome zou moeten ondernemen. Zij deed dit in 990 en uit dat jaar hebben wij de eerste oorkonde, die zij op haar eigen naam uitgaf: '*Theophano divina gratia imperatrix augusta*'.
Enkele maanden later werd er een tweede oorkonde uitgegeven waarop haar naam merkwaardigerwijs in de mannelijke vorm werd geschreven: '*Theophanius gratia divina imperator augustus ... anno veri imperii domni Theophanii imperatoris XVIII ...*'.
Moderne historici beschouwen dit als een teken van machtsbewustzijn, wat zeer aannemelijk is.
Door de problemen die er bleven bestaan aan de westgrens van het rijk, kon zij niet al te lang in Rome blijven, maar trok zij in 991 weer over de Alpen.

Voor zij echter definitief orde op zaken kon stellen, overleed zij, rond 34 jaar oud, in de palts Nijmegen.
De precieze doodsoorzaak is niet bekend. Op haar eigen verzoek werd zij begraven in de St.Pantaleonskerk in Keulen. Daar rust zij nog steeds in een in 1965 nieuw gemaakte sarcofaag.[12]

Het itinerarium

Keizerin Theophano reisde bijna altijd met haar man mee, tenzij de geboorte van een van de kinderen dat verhinderde of de politieke situatie; dan verbleef ze in een klooster of in de een of andere palts. We kunnen dit ondermeer afleiden uit haar interventies ten gunste van nonnenkloosters in de geboortejaren van haar kinderen.
Wanneer we dit itinerarium, het overzicht van de plaatsen waar Theophano verbleef met de bijpassende data, proberen te reconstrueren, moeten we tot de conclusie komen dat zij een zeer hectisch bestaan leidde en dat zij wellicht blij zal zijn geweest met de periodes van rust na een bevalling; zeker ook omdat zij een dergelijk reizend leven tijdens haar jeugd in Byzantium niet gewend was.

Uit de gegevens die we bezitten blijkt, dat het hof diverse malen in de Nederlanden is geweest, zowel voor als na de dood van Otto II. Nijmegen lijkt daarbij de meest favoriete plaats te zijn: Theophano verbleef er vier maal met en vier maal zonder haar echtgenoot. Ook Utrecht, waar in 973 het kerstfeest werd gevierd, Tiel en Maastricht werden aangedaan. Maar de belangrijkste palts is toch wel Quedlinburg geweest; dat kunnen we afleiden uit het feit dat hier diverse malen Pasen werd gevierd, en dat was toch het grootste christelijke feest.
Het is weinig zinvol hier nog allerlei andere paltsen op te noemen waar de keizerlijke huishouding in de loop der jaren eens verbleef. Maar duidelijk wordt wel, dat men het hele rijk doorreisde, van noord naar zuid en van oost naar west.

Tenslotte

Ofschoon er in feite niet zo veel bekend is over de keizerin zelf en we het hoofdzakelijk met indirecte getuigenissen moeten doen, is de algehele indruk die we van haar krijgen, als echtgenote en later als weduwe van Otto II, gunstig.
Vooral in de periode 983-991, wanneer zij regentes is, blijkt dat zij uitstekend het rijk kon besturen in naam van haar zoon en, wellicht de belangrijkste reden daarvoor, dat zij in staat was goede raadgevers te kiezen, bijvoorbeeld aartskanselier en aartsbisschop Willigis van Mainz en kanselier en bisschop Hildebald van Worms, capabele mannen die haar op de juiste wijze konden bijstaan.

Noten

1. I.H. Gosses, R.R. Post, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1979) 55.
2. Keizerin Irene, die zelf in feite ook een usurpatrice was; zij had haar zoon, keizer Constantijn VI laten blindmaken, om zo zelf te kunnen gaan regeren.
3. *Monumenta Germaniae Historiae* (MGH), Ep. IV, 174; paus Leo III was in die tijd letterlijk aangeslagen, want er was door adelsfacties in Rome die hem vijandig gezind waren een aanslag op hem gepleegd. Hij had er ternauwernood het leven afgebracht en was naar Karel de Grote gevlucht om hulp.
4. Volgens Ohnsorge is het tekenend voor de situatie van dat moment dat de drager van de westelijke keizerlijke waardigheid bevestiging wil van het oostelijke keizerrijk (Ohnsorge, 'Die Heirat Kaiser Ottos II', 137).
5. Bisschop van Merseburg, chronist uit het begin van de elfde eeuw. W. Trillmich (ed.), *Thietmar von Merseburg Chronik. Neu übertragen und erläutert* (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters IX) (Berlijn 1957) II, 15.
6. G. Wolf, 'Wer war Theophanu?' in: A. von Euw, P. Schreiner (ed.), *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin*, Bd. II (Köln 1991) 385-396, gaat ervan uit, dat zij door haar ouders lid was van de hoogadellijke families Skleros en Phokas. Haar vader was volgens hem Konstantijn Skleros, wiens zuster Maria Sklerina de eerste vrouw was van Johannes Tzimiskes; haar moeder was Sophia Phokas, de achternicht van keizer Nikephoros II. Phokas. Ik moet echter zeggen, dat ik de redenering van Ohnsorge (zie de noot hierna) plausibeler vind.
7. Ohnsorge, 'Die Heirat Kaiser Ottos II.' 150: dat de vader van Theophano niet genoemd wordt in de huwelijksoorkonde is voor Ohnsorge een teken, dat over hem niets roemvols was te vertellen (149).
8. In het sterfjaar van Otto I intervenieert Adelheid in 21 oorkonden, Theophano nog slechts in 4.
9. H. Fußbroich, *Theophanu. Die Griechin auf dem deutschen Kaiserthron* (Keulen 1991) zegt dat, aangezien de eerste en derde dochter resp. naar de moeder en de grootmoeder van Otto werden genoemd, de tweede dochter waarschijnlijk naar de moeder van Theophano is genoemd. Daaruit leidt hij af, dat Konstantinos Skleros en Sophia Phokas Theophano's ouders zijn geweest (50). Deze Konstantinus Skleros nu was gehuwd met een zuster van keizer Johannes Tzimiskes.
10. G. Wolf, 'Wer war Theophanu?', 386. Het lijkt me echter een wat ongegronde conclusie; veeleer zou ik denken, dat Otto nu eenmaal graag een troonopvolger wilde.
11. Alpertus is duidelijk niet goed geïnformeerd: Otto werd immers door de Saracenen en niet door de Grieken verslagen. Het is ook merkwaardig, dat hij Theophano koningin noemt en Otto keizer.
12. '*Intussen stierf keizerin Theophano, tot groot verdriet van het hele rijk (maximo dolore totius regni)*' staat er in de levensbeschrijving van hofkapelaan en opvoeder van Otto III Bernward van Hildesheim. - En in de *Annalen* van Lampert van Hersfeld (11e eeuw) staat bij het jaar 991: '*Keizerin Theophano stierf. Er kwam vuur uit de Rijn en dit verteerde de dichtstbijgelegen plaatsen*'.